

УДК 159.9.316.6:314.7.044

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ КОМПОНЕНТІВ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (ВПО)

Педько К.В., здобувач лабораторії психології політико-правових відносин
 Інститут соціальної та політичної психології
 Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено результати теоретичного аналізу наукових поглядів на поняття соціального капіталу. Визначено компоненти соціального капіталу ВПО. Виявлено та проаналізовано взаємозв'язки компонентів соціального капіталу ВПО.

Ключові слова: соціальний капітал, внутрішньо переміщені особи (ВПО), ресурс, довіра, взаємодопомога.

В статье представлены результаты теоретического анализа научных взглядов на понятие социального капитала. Определены компоненты социального капитала внутренне перемещенных лиц (ВПЛ). Обнаружены и проанализированы взаимосвязи компонентов социального капитала ВПЛ.

Ключевые слова: социальный капитал, внутренне перемещенные лица (ВПЛ), ресурс, доверие, взаимопомощь.

Pedko K.V. FEATURES OF INTERRELATIONS OF COMPONENTS OF THE SOCIAL CAPITAL OF IDPs

The article presents the results of theoretical analysis of scientific views on the concept of social capital. The components of social capital of internally displaced persons (IDPs) are determined. Interrelations of the components of social capital of IDPs are revealed and analyzed.

Key words: social capital, internally displaced persons (IDPs), resource, trust, mutual assistance.

Постановка проблеми. Проблема вимушених переселенців для України останнім часом набула особливої актуальності. У зв'язку з бойовими діями у східних областях України значна частина населення була вимушена переїхати в інші райони нашої держави. Зміна місця проживання зазначеної категорії осіб, вочевидь, викликала зміни їхнього соціального капіталу. Тож дослідження взаємозв'язків компонентів соціального капіталу ВПО є актуальною проблемою, адже допоможе краще зрозуміти наявний стан соціального капіталу у вказаній групі осіб.

Постановка завдання. Метою статті є визначення взаємозв'язків компонентів соціального капіталу ВПО.

Завдання для досягнення мети:

1. Проаналізувати наявні наукові дослідження соціального капіталу;
2. Визначити компоненти соціального капіталу ВПО;
3. Виявити засоби вимірювання соціального капіталу ВПО;
4. На основі емпіричного дослідження визначити та проаналізувати взаємозв'язки компонентів соціального капіталу ВПО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття соціального капіталу не тільки має багато трактувань і зацікавило багатьох учених, але воно ще й досить універсальне, адже досліджується в різноманітних сферах наукового світу, таких як соціологія, управління, політологія, економіка та психологія.

П. Бурдьє, розмірковуючи щодо питання про те, чому люди з однаковим економічним і культурним капіталом можуть мати абсолютно різний ступінь успішності, зробив висновок, що рівень успішності залежить від того, наскільки індивід є близьким до групи, яка має той чи інший ресурс. Наприклад, обсяг соціального капіталу, яким володіє актор, залежить від розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати, і від об'єму капіталу (економічного, культурного чи символічного), яким, у свою чергу, володіє кожен із тих, хто з ним пов'язаний [1, с. 66].

Н. Лін розуміє соціальний капітал теж як ресурси, які містяться в соціальних мережах [2, с. 11]. Він зазначає, що соціальні мережі виступають необхідною умовою для доступу та використання вбудованих ресурсів. Крім вказаних вище, на ресурсності соціальної мережі актора як важливому компоненті його соціального капіталу робили акцент ще значна кількість дослідників [3; 4; 5].

Дж. Коулман трактує сутність соціального капіталу через його форми. Як одну з форм соціального капіталу ним названо надійність соціального середовища, що має як обов'язки, які має один актор перед іншим, так і очікування другого актора, що виявляються через взаємодопомогу [6, с. 127–129].

Р. Патнем зазначає, що в суспільстві, де люди довіряють тільки своїм родичам і не схильні до кооперації з іншими, спостері-

гається економічна стагнація. Він вважає, що довіра є однією з тих невід'ємних якостей особистості, які підвищують її добробут і виявляються тільки в процесі колективної взаємодії, тобто під час формування соціального капіталу [7, с. 136]. Важливість довіри як складової соціального капіталу підкреслена в працях великого кола вчених [8; 9; 10].

Досліджуючи соціальну взаємодію в політичній картині світу студентської молоді, С. Позняк пише про міжособову довіру й довіру до соціальних і політичних інститутів як показники соціального капіталу [11, с. 89].

Гнучкість поняття соціального капіталу виражається в тому, що він може розглядатись і як колективний, і як індивідуальний ресурс. Такі точки зору на це поняття зустрічаються в А. Брюні [3] та О. Демків [5]. Наприклад, колективний соціальний капітал розглядається вченими як ресурс певної спільноти, який витворюється цією спільнотою та приносить їй вигоду. А індивідуальний соціальний капітал – як той, що витворюється та приносить прибутки індивідуальним акторам.

Зважаючи на те, що вимушені переселенці опинились у новому соціальному оточенні, викликає цікавість їхній індивідуальний соціальний капітал. Адже в результаті переселення значна частина соціальних зв'язків втрачена та потребує відтворення.

Одночасно в контексті соціального капіталу саме вимушених переселенців цікавим є його поділ на склеюючий та об'єднуючий. Оригінальне визначення цим видам соціального капіталу дали Р. Гітель та А. Відаль. Склеюючий соціальний капітал зближує людей, які вже знайомі один з одним, а об'єднуючий соціальний капітал об'єднує людей чи групи, які раніше не знали один одного [12, с. 15].

Проте таке розуміння двох термінів не отримало широкої популярності. Подальші дослідники розглядали ці терміни, фокусуючись на членстві в групі. У такому контексті В. Коні, Г. Гай [13] та А. Брюні [3] склеюючий соціальний капітал відносять до ресурсів, які люди можуть отримати від внутрішньо-групових зв'язків, водночас як об'єднуючий соціальний капітал розуміють ресурси, які люди можуть отримати від своїх зв'язків із людьми ззовні.

Вчені зазначають, що різні комбінації склеюючого та об'єднуючого соціального капіталу роблять можливими досягнення широкого діапазону результатів. Склеюючий соціальний капітал є важливим для підтримки, щоб впоратись з особистими проблемами та примирити людей. Об'єднуючий соціальний капітал спрямований на

забезпечення зв'язку з важливими суспільними закладами.

Отож, зважаючи на стресовість для переселенців не тільки самого процесу міграції, а ще і його вимушеного характеру, особливої важливості для них набуває склеюючий соціальний капітал, водночас для існування як повноцінного члена суспільства, у якому вони опинились, – об'єднуючий соціальний капітал.

Виклад основного матеріалу дослідження. Широта та багатозначність поняття соціального капіталу не викликає сумніву, проте для можливості його емпіричного дослідження варто виділити його конкретні складові, які найбільш актуальні під час дослідження соціального капіталу саме вимушених переселенців.

Проблемі вимушених переселенців приділено значну увагу в науковому світі. Серед психічних станів, які властиві вимушеним переселенцям, виділяють депресивні вияви [14], розчарування, замішання, дезорієнтованість, дискомфорт, фрустрація [15].

Якщо продовжувати тему психічних станів, які властиві вимушеним переселенцям, то тут дуже влучною є позиція Г.У. Солдатової, яка звертає увагу на комплексність характеру психологічних проблем і психічних розладів ВПО, що торкаються всіх основних сфер особистості: емоційної, когнітивної, поведінкової, мотиваційної, комунікативної. Наприклад, порушення емоційної сфери вимушених переселенців варіюють від байдужості, пригніченості, втрати інтересу до життя, загальмованості, яка переходить в апатію та депресію, до роздратованості, агресивності, неконтрольованих спалахів гніву. Посилюється тривожність, підвищується збудливість, з'являються різкі перепади настрою, фобічні реакції. У більшості мігрантів зустрічаються серйозні розлади сну: безсоння, труднощі із засипанням, нічні жахи [16, с. 237].

У мотиваційній сфері зміна ієрархії потреб і ціннісних орієнтацій призводить до зниження рівня домагань і різкого падіння самооцінки, тяжко переживається неможливість задоволення потреб як вищих, так і нижчих рівнів. Для певної частини вимушених переселенців (найбільш освіченої та інтелектуально розвинутої) на перший план виходять проблеми екзистенційного плану, пов'язані з втратою сенсу життя та з думками про майбутнє, яке втратило свою визначеність.

Афективні та мотиваційні проблеми вимушених переселенців супроводжують порушення когнітивної сфери: наявні випадки розладів усіх основних пізнавальних процесів – порушення пам'яті (амнезії – втрати пам'яті; конфабуляції – наявність у пам'яті подій, які ніколи не відбувались із людиною,

важкість запам'ятовування), розсіяність уваги, незосередженість, порушення сприйняття (наприклад, часу), розлади мислення (зісковзування – мимовільний відхід від основної теми розмови; надмірна докладність).

Серйозні проблеми виявляються у сфері міжособистісного спілкування: як у подружніх відносинах і відносинах із дітьми, так і у сфері взаємодії з представниками власної та іншої культури [16, с. 238].

Узагальнюючи різні погляди на наповненість поняття соціального капіталу та зважаючи на особливості ВПО, що в цьому дослідженні склали експериментальну групу, ми розглядаємо соціальний капітал як активну форму реалізації соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигоди. Адже видається очевидним, що ВПО опинились в умовах втрати попередніх соціальних зв'язків і необхідності у формуванні нових.

Як компоненти соціального капіталу саме ВПО виділено кількість ресурсів соціальної мережі актора, соціальну довіру та готовність до взаємодопомоги.

Показник кількості ресурсів соціальної мережі, на нашу думку, досить влучно відображає соціальний капітал ВПО, адже соціальна мережа – це саме той фактор, який зазнав значних змін під час переміщення на нову територію проживання, колишні соціальні зв'язки втрачені, та постала необхідність у їхньому відтворенні на новому місці проживання.

Соціальна довіра, на нашу думку, теж досить суттєвий показник соціального капіталу ВПО, бо вона виступає основою поєднання людей і, відповідно, збільшення соціальних зв'язків. Саме така необхідність постала перед ВПО в результаті переїзду. А також у межах соціальної довіри окремо виділено інституційну довіру, яка теж є актуальною для ВПО. Має місце необхідність у взаємодії з державними установами, і від того, наскільки в них виражена інституційна довіра, буде залежати ефективність цієї взаємодії.

Компонент готовності до взаємодопомоги теж видається важливою складовою соціального капіталу ВПО, адже вимушений переїзд супроводжується скрутою. ВПО опинились у ситуації, коли втрачена значна частина нажитих благ у різних сферах життя та постає необхідність у зовнішній допомозі. Водночас власна скрута має сприяти кращому розумінню людей, які теж потребують допомоги. Тобто на основі готовності до взаємодопомоги будуть формуватись соціальні контакти.

Вказані вище компоненти соціального капіталу ВПО ми вимірювали за допомогою такого інструментарію: опитувальник вимірювання індивідуального соціального капі-

талу КРІКС Р. Стили в адаптації І.І. Семків [4] (кількість ресурсів соціальної мережі актора), «Шкала соціальної довіри» (Дж. Роттера, адаптована С.Г. Достоваловим) [17] (соціальна довіра), методика оцінки вертикального та горизонтального індивідуалізму-колективізму В.І. Чиркова [18] (готовність до взаємодопомоги).

Дослідження проводилось у групі соціальної мережі під назвою «Переселенці Донбасу». У дослідженні взяли участь 52 особи.

Проведений кореляційний аналіз за критерієм Спірмена виявив значущі зв'язки між показниками готовності до взаємодопомоги та кількістю ресурсів соціальної мережі актора.

Наприклад, наявний значущий прямий зв'язок між показником горизонтального колективізму та емоційного ресурсу (0,300, на рівні достовірності $r \leq 0,031$), що свідчить про те, що досліджувані, які бачать себе членами внутрішньої групи, у якій усі рівні, де громадські інтереси превалюють над особистими, тобто в яких виражена готовність допомогти членам власної групи, мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, тобто вміють налагоджувати ці зв'язки, підтримувати та отримувати від них емоційну користь. Категорія особистих зв'язків стосується родинних, дружніх, сусідських та інших стосунків. Можна підсумувати, що наявність готовності до взаємодопомоги в межах власної групи у ВПО сприяє підтриманню та збагаченню такого компоненту соціальної мережі, який відповідає за емоційну підтримку та забезпечує емоційним ресурсом.

Наявний значущий обернений зв'язок між показником вертикального колективізму та соціально-професійним ресурсом (-0,356, на рівні достовірності $r \leq 0,01$), що свідчить про те, що досліджувані, які розглядають себе як члени внутрішніх груп, що характеризуються ієрархічними й статусними взаєминами, мають низький соціально-професійний ресурс, який відображає продуктивні зусилля публічної сфери (професійна діяльність, школа, виш та інше). Що свідчить про те, що відсутність внутрішньої єдності з групою, коли відносини з навколишніми ВПО сприймають як щось обов'язкове, заважає збільшенню такої характеристики соціальної мережі, яка пов'язана із соціально-професійним ресурсом.

Наявний значущий обернений зв'язок між показником горизонтального індивідуалізму та соціальною довірою (-0,321, на рівні достовірності $r \leq 0,02$), що свідчить про те, що досліджувані, які сприймають себе автономними та вільними, а зв'язок із групою як сфери вільного вибору, мають

низький рівень вираження соціальної довіри. Тобто ВПО, які усвідомлено формують власну соціальну мережу, не схильні довіряти оточенню та загалом орієнтуються на власну думку.

Присутні значущі прямі зв'язки між показником емоційного ресурсу й такими показниками, як продуктивні вміння (0,576, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), дозвіллевий ресурс (відпочинок і вільний час) (0,541, на рівні достовірності $r \leq 0,001$), соціально-професійний ресурс (0,560, на рівні достовірності $r \leq 0,001$) і ресурс соціальних інститутів (0,465, на рівні достовірності $r \leq 0,001$), що свідчить про те, що досліджувані, які мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, тобто вміють налагоджувати ці зв'язки, підтримувати та отримувати від них емоційну користь, мають розвинені:

- продуктивні вміння у приватній сфері, спрямовані на досягнення конкретної мети (приготування їжі, утримання помешкання, догляд за дітьми, а також інші численні обов'язки, не пов'язані з професійною діяльністю);

- ресурси, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу; ідеться про хобі, спорт (якщо не ставиться за основну мету підтримання фізичної форми), пасивне проведення часу (перегляд телевізійних програм або будь-який інший бездіяльний відпочинок) та інші види активності, такі як відвідування церкви, участь у дискусійних групах;

- продуктивні зусилля публічної сфери. Це стосується професійної діяльності, інших видів професійних практик, волонтерату та процесу навчання (школа, виш, курси та інше);

- ресурс соціальних інститутів, який пов'язаний із ситуаціями, коли людина входить у контакт із державою (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншими) або реалізує інші види громадянської активності.

Присутні значущі прямі зв'язки між показником ресурсу продуктивних вмінь і такими показниками, як дозвіллевий ресурс (відпочинок і вільний час) (0,795, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), соціально-професійний ресурс (0,850, на рівні достовірності $r \leq 0,000$) і ресурс соціальних інститутів (0,546, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), що свідчить про те, що досліджувані, у яких розвинені вміння у приватній сфері, спрямовані на досягнення конкретної мети: приготування їжі, утримання помешкання, догляд за дітьми, а також інші численні обов'язки, не пов'язані з професійною діяльністю, мають розвинені:

- ресурси, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу; ідеться про хобі,

спорт (якщо не ставиться за основну мету підтримання фізичної форми), пасивне проведення часу (перегляд телевізійних програм або будь-який інший бездіяльний відпочинок) та інші види активності, такі як відвідування церкви, участь у дискусійних групах;

- продуктивні зусилля публічної сфери. Це стосується професійної діяльності, інших видів професійних практик, волонтерату та процесу навчання (школа, виш, курси та інше);

- ресурси соціальних інститутів, який пов'язаний із ситуаціями, коли людина входить у контакт із державою (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншими) або реалізує інші види громадянської активності.

Присутні значущі прямі зв'язки між дозвіллевим ресурсом (відпочинок і вільний час) і соціально-професійним ресурсом (0,689, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), і ресурсом соціальних інститутів (0,501, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), що свідчить про те, що досліджувані, у яких розвинені ресурси, що стосуються відпочинку та проведення вільного часу (ідеться про хобі, спорт (якщо не ставиться за основну мету підтримання фізичної форми), пасивне проведення часу (перегляд телевізійних програм або будь-який інший бездіяльний відпочинок) та інші види активності, такі як відвідування церкви, участь у дискусійних групах), мають розвинені:

- продуктивні зусилля публічної сфери. Це стосується професійної діяльності, інших видів професійних практик, волонтерату та процесу навчання (школа, виш, курси та інше);

- ресурси соціальних інститутів, які пов'язані із ситуаціями, коли людина входить у контакт із державою (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншими) або реалізує інші види громадянської активності.

Висновки з проведеного дослідження. На основі аналізу попередніх наукових досліджень соціального капіталу та з огляду на особливості ВПО, що склали в дослідженні експериментальну групу, ми розглядаємо соціальний капітал як активну форму реалізації соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигоди.

Як компоненти соціального капіталу ВПО виділено кількість ресурсів соціальної мережі актора, соціальну довіру та готовність до взаємодопомоги.

Вказані вище компоненти соціального капіталу ВПО ми вимірювали за допомогою такого інструментарію: опитувальник вимірювання індивідуального соціального капіталу КРІКС Р. Стили в адаптації І.І. Семків, «Шкала соціальної довіри» (Дж. Роттера,

адаптована С.Г. Достоваловим), методика оцінки вертикального та горизонтального індивідуалізму-колективізму В.І. Чиркова.

На основі емпіричного дослідження виявлено значущі взаємозв'язки між компонентами соціального капіталу ВПО, а саме прямий зв'язок між показником горизонтального колективізму та емоційного ресурсу, що свідчить про те, що досліджувані, які бачать себе членами внутрішньої групи, у якій усі рівні, мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, тобто вміють налагоджувати ці зв'язки, підтримувати та отримувати від них емоційну користь.

Найявний значущий обернений зв'язок між показником вертикального колективізму та соціально-професійним ресурсом, що свідчить про те, що досліджувані, які розглядають себе як члени внутрішніх груп, що характеризуються ієрархічними й статусними взаєминами, мають низький соціально-професійний ресурс, який відображає продуктивні зусилля публічної сфери (професійна діяльність, школа, виш та інше).

Виявлений значущий обернений зв'язок між показником горизонтального індивідуалізму та соціальною довірою, що свідчить про те, що досліджувані, які сприймають себе автономними та вільними, а зв'язок із групою як сфери вільного вибору, мають низький рівень вираження соціальної довіри.

Присутні значущі прямі зв'язки між показником емоційного ресурсу та такими показниками, як продуктивні вміння, дозвіллевий ресурс, соціально-професійний ресурс і ресурс соціальних інститутів.

Присутні значущі прямі зв'язки між показником ресурсу продуктивних умінь і такими показниками, як дозвіллевий ресурс (відпочинок і вільний час), соціально-професійний ресурс і ресурс соціальних інститутів.

Присутні значущі прямі зв'язки між дозвіллевим ресурсом (відпочинок і вільний час), соціально-професійним ресурсом і ресурсом соціальних інститутів.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у визначенні психологічних факторів, які впливають на виділені компоненти соціального капіталу ВПО, для виявлення шляхів відтворення соціального капіталу ВПО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Формы капитала. Экономическая социология, 2002. Т. 3. № 5. С. 60–74.
2. Lin N. A Network Theory of Social Capital. URL: <http://pro-classic.com/ethnicgv/SN/SC/paper-final-041605.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).
3. Brunie A. Meaningful distinctions within a concept: relational, collective and generalized social capital. *Social science research*. Amsterdam, 2009. Vol. 38. № 2. P. 251–265.

4. Семків І.І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.11. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. 268 с.

5. Демків О.Б. Мережеві параметри соціального капіталу. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. пр. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2004. С. 167–170.

6. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 121–139. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

7. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 302 с.

8. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. М.: ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.

9. Hanifan L.J. The Rural School Community Centre. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 1916. Vol. 67. P. 130–138. URL: <http://www.jstor.org/stable/1013498> (дата звернення: 03.05.2018).

10. Лебедева Н.М., Татарко А.Н. Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития. *Журнал институциональных исследований*. 2010. Т. 2. № 1. С. 17–34. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/05/1214794842/jis2.1-2.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

11. Позняк С.І. Семантичні координати соціальної взаємодії у політичній картині світу студентської молоді. Психологічні чинники демократизації політичного життя та побудови громадянського суспільства: зб. наук. пр. К.: Міленіум, 2014. Вип. 1 (15). С. 86–95.

12. Gittel R., Vidal A. Community Organizing: Building Social Capital as a Development Strategy. Thousand Oaks. 1998. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781452220567> (дата звернення: 03.05.2018).

13. Connie Y. Yuan, Gay G. Homophily of Network Ties and Bonding and Bridging Social Capital in Computer Mediated Distributed Team. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2006. Vol. 11. P. 1062–1084. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2006.00308.x> (дата звернення: 03.05.2018).

14. Кайгер В.И. Немцы-переселенцы в Украине (1993–1998). *Этнопсихологическое исследование состояния самосознания и уровня социально-психологической адаптации*. Одесса: Астропринт, 2003. 152 с.

15. Южанин М.А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу. *Социологические исследования*. М.: Наука, 2007. № 5 (277). С. 70–77.

16. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Под ред. Г.У. Солдаговой. М.: Смысл, 2002. 479 с.

17. Духновский С.В. Диагностика межличностных отношений. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 141 с.

18. Татарко А.Н., Лебедева Н.М. Методы этнической и кросс-культурной психологии: учеб.-метод. пособие. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. 163 с.